

Más az ország, mint a haza

Szabó Zoltán nemzetfelfogása

„Katolicizmus nélkül nincs magyarság”¹ – ezzel az árnyalatlan megfogalmazással hökkenti meg a majd’ száz évvel későbbi olvasót a huszonhat éves Szabó Zoltán. A nemzetté válás a katolicizmus érdeme, e vallási felekezet tette a népet országgá. A katolicizmus volt az a világszemlélet és az a műveltség, amely a magyarság legalsó rétegéig eljutott. Következésképpen a népben él legjobban a katolikus kultúra, illetve a katolicizmusban él tovább a népi kultúra – ez a két világ elválaszthatatlan. Ahogyan az idők folyamán a katolicizmus volt az ország értelme, szelleme és mozgatórugója. A gondolat kifejtésének jelenében, 1938-ban, a fogalomban egyszerre van hangsúlyosan jelen a kulturális, a spirituális és a szociális aspektus. Az egymásra rétegzett jelentésekből származott a közösségi tudat. S mivel a parasztságban őrződött meg a katolikus magyar lélek és jelleg, a továbbiakban a magyar szellem mint a nemzeti tudat ihletője a parasztságra támaszkodhat.

Szűkkebléséget és felekezeti, illetve egy társadalmi osztályhoz fűződő elfogultságot lehetne szemére vetni a fiatal értelmiséginek, ha nem lehetne felhozni mentségére, hogy katolikuson feltehetően a keresztény egyetemességet értette. Ugyanabból az évből való a következő idézet is: „Kereszténynek lenni, magyar-nak lenni: ezen a földön mindig egy kötelességnek két arca volt!”² A szélesebb szemantikájú, más felekezeteket is befogadó fogalomfinomítása a nemzettel állítja párhuzamba hitét: a magyar nép addig és annyira nemzet, ameddig és amennyire keresztény. A régi, eszmejellegű felfogás köszön itt vissza a „mit értünk nemzetet?” megunhatatlan kérdésében, s vele a tartozékai, a kereszt és a haza összetartozása, a védőpajzs szerep vállalása. Ám Szabó Zoltánnál – amint az a nemzeteszme logikájából következne – mégsem a szellem és az életforma, a nemes múlt, illetve a történelmi szerep, a keresztény Európa védelme, az ezeréves nemzet és birodalom visszaszerzésének hivatástudata fölötti

PAPP ENDRE (1967) kritikus, a *Hitel* főszerkesztője.

- 1 Szabó Zoltán: Katolicizmus a magyarságban. In *Hazugság nélkül*, 2. kötet, Héttorony Könyvkiadó, 290.
- 2 Szabó Zoltán: Egyetlen forradalom. In *Hazugság nélkül*, 299.

töprengés következik ebből – már csak a trianoni országvesztésre tekintettel is –, hanem a gazdasági, szociális és politikai válság mellett a nemzettudat válságának megállapítása. A szociális problémák, a társadalmi megosztottság, a politika felső rétegek általi kisajátíttósága, a szélsőjobb térnyerése, az idegen, német érdekek megjelenése az ún. keresztény nemzeti középosztály krízisét is jelenti számára. Pontosabban a szellem abban a tárgyalásban mégis előkerül, hogy a nemzeti tudat ihletője s ennek hordozója a középosztály volna, ha a kiegyezés után nem történt volna szakadás a viszonyukban. A nemzettudat helyére a nacionalizmus lépett, de az is idegen hatások nyomán, máshonnan kölcsönzött eszközökkel. Eltávolodás érhető tetten a magyar lélektől és jellegtől. Az ok az eddig elhangzottakból származik: a magyar parasztság erősen korlátozott bejutása a középrétegbe, illetve az egyoldalú német kulturális hatás. A magyar öntudat utolsó fénypontja 1848–49-ben volt, a dualista rendszer kiépülése, majd regnálása idején a hazaszemlélet elsekélyesedése és elmagyartalanodása jellemezte a magyar középosztály fejlődését és szellemi állapotát, majd szétesésének megkezdődését.

A diagnózis – azaz elégedetlenség a magyarok magyarságával – nemcsak társadalomkritikát, hanem szellemi és kulturális bírálatot is magában hordoz: a kereszténység mint a magyarság sine qua nonja a középosztályból lényegileg veszett ki, csak névleg, jelszavakban volt jelen. A nemzeti értéktudat válsága – mely magába foglalta Szabó számára a zsidóság üldöztetését is – orvosolhatatlan a beteg társadalomra vonatkozó terápia nélkül: a társadalmi változás, a demokratikus átalakulás, a szociális igazságosság kivívása nélkül, amelynek a célja a parasztság kifejlődő nemzeti öntudatának elősegítése. A nemzeti szellemnek a német idealizmusból és romantikus történelemszemléletből származó „esszenciájának” keresése, a nemzeti küldetés újbóli megtalálása a konkrét történelmi realitásokhoz igazodó társadalmi és kulturális reformgondolatok kimondásához vezetett. A megtalált új távlat a nemzeti gondot közép-európai feladattá avatta. „A tájaknak is megvannak a maguk törvényei. Ennek a tájnak az a törvénye, hogy a feladatok és szerepek akkor kerekednek egésszé a földön, ha gurultukban lejutnak a Nagy Magyar Alföldre. A magyarokhoz. Ezt a fölényünket kell megtartanunk és kiépítenünk.”³ Nem kevesebről beszélt itt a maga metaforáiban Szabó, mint hogy az esszenciális, a feladatot megértő és cselekvő magyarság a térség újjárendeződésének és fejlődésének hivatott képviselője és történelmi szellemének kifejezője. Egyrésztől úgy, hogy elismeri a geopolitikai helyzet következményét, a „két pogány közötti világ”, a nagyhatalmi érdekharc ütköző terepének kényszerű realitását. A magyarság a környező kis népek vezetőjének szerepére lett kijelölve, melynek első lépése egy sajátos magyar társadalmi rend kiformalása: egy olyan életforma, mely a parasztságot a nemzet művelt és vezető rétegévé teszi. E minta alapján szerveződhet a kis népek Európája, abból az eszmeiségből táplálkozva, hogy a kis népek

3 Szabó Zoltán: Magyarság és Közép-Európa. In *Hazugság nélkül*, 259.

nagyobb egyéniségek. Keresztényi ideákat kellene követniük, igazságos rendnek, új agráréletformának szükséges jellemeznie társadalmukat, tekintetüket a magyarság anyagi és szellemi példamutatásán tartva. A népi mozgalom egy jellemző stratégiaalkotásának példáját is szolgáltatja egyúttal Szabó Zoltán, amelynek a demokratikus társadalmi-politikai reform mellett szerves része a szociális felemelés, a Duna-menti népek államközösségi együttműködésének ideája, s egy a kor szellemi és erkölcsi hanyatlást mutató tendenciáival szembe-szegülő morális és kulturális program elhivatottsága.

Láthatóvá váltak a szilárd pontok: a magyar szellem és a parasztság, továbbá megvilágosodott a feladat: az igazi magyar öntudat feléledése és kimélyülése. Normatíva is társul mellé: „Magyarnak lenni nem adottság, hanem eredmény, nem jogcím, hanem feladat. Magyarnak nem elég születni, a magyarnak el kell jutnia az igazi magyarsághoz, mint kereszténynek a kereszténységhez”⁴ – írja a *Magyarság és középosztály* című publikációjában a távlatos jövőt fürkésző szerző. Hiszen, emeli ki Szabó, „mindenki felelős azért a kis Magyarorszáért, amit önmagában hord”⁵. A vallási analógia egészen explicit: a magyarságtudat magasrendű és keresztény fogalom, fölötte áll fajnak, állampolgárságnak, sőt nyelvközösségnek is; illetve az igazi magyarsághoz erények, harcok, vívódások kellenek, mint az üdvözüléshez. Megjegyzendő, hogy a magyarsághoz kapcsolódó tudati tartalom nem válik vallássá, mindössze a hozzá való fordulás lelki és erkölcsi alakja hasonlít arra. A személyes identitás nélkülözhetetlen része, ahogy a vallásos hit is. A magyarság mibenlétével való azonosulás nem hit kérdése, hanem egy egzisztenciális lehetőség. Párhuzamokat keresve, elmondható, hogy Széchenyi István korábbi minőségkövetelménye után Németh László vagy Ravasz László fogalmaz meg hasonló igényeket kortársai közül.⁶

Éles a váltás a közép-európai feladatból eljutni a privát kis hazák felelősségéig. Ez Szabó Zoltán racionalitásának és valóságérzékelésének bizonyítéka. A háború kitörése és az ország szélsőjobboldalra tolódása idején a társadalmi reformra nincs lehetőség – a Szellemi Honvédelem kairozi pillanata jött el. Az újonnan indult, az ország függetlenségét és magyar jellegét őrizni kívánó *Magyar Nemzetben* – Szabó szerkesztésében 1939 júliusától az év végéig – megjelent cikksorozata célja a nemzeti tudat mélyítése és a szellemi függetlenség elérése. Programindító, a lapalapító Pethő Sándornak szóló nyílt levelében a nemzet védelmét nevezi meg a további hátrálást nem engedő célként. Felfogása szerint a nemzetet elmúlással nem a területi önállóság, hanem a nemzeti tudat elvesztése

4 Szabó Zoltán: *Magyarság és középosztály* In *Hazugság nélkül*, 305.

5 Uo., 305.

6 A közismert Németh László-i minőségforradalom-ideál mellett Ravasz László állásfoglalása is figyelemre méltó: „a magyarság nemcsak állapot, hanem feladat is, nemcsak olyasvalami, ami létezik, hanem olyasvalami is, aminek lennie kell. [...] a magyarság nemcsak valóság és érték, tény és szabály, hanem ezenkívül még hivatás, küldetés is. A magyarság akkor lesz teljessé, ha minél tisztább öntudattal és minél nemesebb erkölcsiséggel párosul.” Ravasz László: *A magyarság*. In *Mi a magyar?* Szerk. Szegfű Gyula. Bp., 1939, *Magyar Szemle*, 33–35.

fenyegeti. A legfőbb feladat a magyar hazafiság újjáteremtése. Nem azonos jelentésű a szó a hazafiassággal s végképpen nem a hazafiaskodással. Ez utóbbit Szabó a természetes nemzettudat elfejlődésének, kiüresedésének, szélsőséges esetben nacionalizmusnak és sovinizmusnak látta. A hazafiság eszmék követését és a magyarság szellemének képviselőjét foglalja magába. A magyarok magyarok legyenek – ez a legközelebbi és legfontosabb szükséglet, a legelső realitás. Segítségül a „nagyokú és vívódó” elődöket hívta: Széchenyit, Kölcseyt, Zrínyit és Pázmányt, Csokonait, Petőfit, Adyt, Babitsot, Móriczot, Illyést, Szabó Dezsőt, Bartókot és Kodályt.

Korán jelentkezett Szabó Zoltán gondolkodásában a nyelvi kifejezés bizonytalanságának gondja, elvesztése a szavak értelmére vonatkozó közösségi fedezetnek, a fogalmi zavar észlelése a társadalmi közbeszédben. Értetlenséget, üres verbalitást, zűrzavart, új eszmék kritikátlan követését tapasztalta maga körül. A Szellemi Honvédelem szükségességét praktikusán a politikai propaganda nyelvrontó munkája indokolta: a hatalmi manipuláció meg akarta semmisíteni a legfontosabb szellemi javakat. Szétzúzták a jelentéseket, a fogalmakat, a szavakat. Elbizonytalanították a hagyományos nemzeti eszményeket. Idegen eszmék terjesztésével tévútra terelték az önérdékű nemzeti politikai gondolkodást. A nyelvi tisztázásnak, szándéka szerint, el kellett volna vezetnie az alapfogalmak egységes felfogásához: mit értünk magyarságon, mik a magyar magatartás ismertetőjegyei, s ezek miként állíthatók egy nemzeti karaktert magán hordozó társadalomalakítás szolgálatába. A lelkileg és szellemiekben független nemzet kivívásának eszménye még hordoz magában némi patetikus elvontságot, földtől elrugaszkodott, magasztos ideálokat követő emelkedettséget. A konkrét kritika azonban, amely a társadalom vezető részének a magyar gondolkodástól való eltávolodását konstatálja, már gyakorlati vonzatai vannak. Itt az értelmiségi elvárás már a német érdekek kiszolgálásának elutasítását mondta ki, egy nemzeti érdektől tántoríthatatlan politika követelését hangoztatta. Ő a szellemi-lelki fundamentumok lerakását vállalta. A hagyományok életre keltése, a kulturális múlt időszerűsítése, a nemzet visszavezetése tradicionális önmagához a nélkülözhetetlen feltétele a politikai változásnak. A közös emlékezetből a közös tartalmak megtalálásának és közös cselekvésnek kell következnie. A sajátosan magyar eszmélés és magatartás ép lelket és egészséges, jól működő magyar társadalmat teremthet, amelynek a hagyomány, az érdek és a hivatás összehangolásában és együttes képviselőjében egy jelzőt engedhet meg magának: a magyart.

Szabó nemzetfelfogása lényegileg értelmiségi elgondolás. Esztétikai természetű retorikája a múlt árnyainak fölkeléséről, a holtak szavainak feltámasztásáról, a régiek segítségéről beszélt. Széchenyi „lelki függetlenséget” óhajtó morális imperatívuszának átvétele, az eszmélés, a cselekvés megváltoztatása s immunitás a propagandával szemben olyan feladatot tűz ki, mely az önnevelést tartotta elsődleges instrumentumának. A személyes élettörténethez is visszavezethető az iskolai cserkészvezetőjének, Sík Sándor jelmondatának

– „emberebb ember, magyarabb magyar” – alkalomhoz illő használata. Lelki reformot hirdetett – ihletett fogalmazásával: visszatérés a régi szebb magyarsághoz –, általa pedig társadalmi. A mélyebb és magyarabb öntudat példaképe mindenekelőtt Zrínyi Miklós, személyébe vetítve a magyar jellem sűrítményét: az őszinte szembenézés a valóságos magyar helyzettel, a keserű ráébredés, majd az erre következő tettekészség. Ha azt olvassuk, hogy „a magyarság az emberben: mű, alkotás”, akkor a kalokagáthia egyfajta megjelenési formájára asszociálhatunk, a nemzettudatban kéz a kézben járó erkölcsi kiválóság és a végső soron esztétikai szempontból leírható emberi nemesedés példáját vehetjük észre. A bildung, azaz az önképzés által való felemelkedés a magas szintű humanitáshoz, szorosabban Wilhelm Humboldt eszményének – mely szerint a művelődés személyiségformáló alkotás – szellemi forrása is ott hat ezekben a gondolatokban. Herderi indíttatás ismerhető fel a kulturális alkotásnak a néplélekhez való visszavezetésében. A renani komponenseket – a közös emlékezetet, a közös életre való szándékot és jövőképet – transzformálja saját nemzetdefiníciójában: „mi a magyar a múltban, mi a helyes magyar gondolkodás a jelenben, és mi az igazi magyar cél a jövőre”.⁷ Megvalósulásának akadályát a hazai milióban találta meg, amely minduntalan megakadályozta a magyar szellemiség és a magyar politika egymásra találását. Egységesítő törekvését – szóhasználatával élve – az együgyűség, a közöny, a tehetetlenség, a szellemi és politikai közélet végtelenül kettészakadt volta akadályozta. Mozgalom elindítását is szeretne volna elérni, messzeható következményekkel is számolva. A Szellemi Honvédelem távlatos potenciálja a magyar nép szabadságharcát is magával hozhatta volna a maradiság ellen, nemcsak szellemi eszközökkel.

Nemzetképeinek újabb fejezete, a *Szerelmes földrajz* című könyvben egybe gyűjtött impressziói. Közvetlen kiváltója immár a háborús tapasztalat. Szabó Zoltán ösztöndíjasként a helyszínen élte át Franciaország német megszállását. „Egy összeomlás roppant személyes élménye mindent megingatott körülöttem, rendszerek hangtalanul tűntek el a mélyben, intézmények egy roppanásra gemmisültek, egy korszak jajkiáltás nélkül süllyedt el valami közömbös közegben”⁸. A kataklizmaszerű pusztulás az országos keretek, az intézményi formák sérülékenységét és tűnékenységét erősítette tovább Szabó Zoltánban, a történelmi Magyarország eltűntének traumájához csatlakozva. Új fogódzóinak megtalálása francia szellemi hatást mutat. „Hajlottam a hitre, hogy nincs más bizonyosság, mint a tájé, a hegyeké és a folyóké. Esmék, jelszavak, berendezkedések, igazságosak vagy igazságtalanok... csak úgy úsznak el a változhatatlan és biztonságosan állandó táj fölött, mint folyók, síkok és hegyek fölött a felhők”⁹ – íme az új fundamentum. A haza történelmi, ideológiai értelmét felülírja a haza földrajzi értelme. A munka második kiadásához fűzött előszavában az író

7 Szabó Zoltán: Levél Pethő Sándorhoz. In *Hazugság nélkül*, 351.

8 Szabó Zoltán: *Szerelmes földrajz*. Bp., 1942, Nyugat Kiadó és Irodalmi R. T., 5.

9 Szabó Zoltán: *Szerelmes földrajz*. Bp., 1988, Szépirodalmi, 6-7.

önértelmezést ad: a hazafiság mibenlétét a plasztikus történelmi állapotok és a hatalmi akaratok szabták meg, „ezért is próbált ez a könyv a magyar hazaszemléletnek rendszerektől, politikai világnézetektől, megszállottságoktól és megszállásoktól független alapot keresni”.¹⁰ A nemzettudat tárgyalásától némi-képpen elfordulva a haza jelentését kereste. A sérülékeny és megbízhatatlan eszmék helyett a haza szenzibilis realitásához fordult. Úgy hitte, a nemzetnél többet jelent a haza, az országéhoz képest pedig egészen mást. Az hatalom és birtoklás dolga, a haza szereteté, érzelmé – míg a nemzet ebben a tálalásban egyértelműen tudati képződmény. A táj és az ember, a nép egymást feltételező volta valóságosabb és hitelesebb dolog, mint a „magyarok Istene” akaratának, azaz a nemzet természeti joggal felruházott önbeteljesítő céljainak követése. Daniel Halévy szóhasználatához fordult: a francia „pays” magyar megfelelő-jét, a „földiben”, illetve tágabb jelentéskörében a „szülőföldben” találta meg. A hazáról van tulajdonképpen szó, annak politikai, hatalmi, világnézeti felhasználásának elutasításáról, ezzel szemben a gyermekkori primer élmény-körhöz, az érdekmentes ragaszkodáshoz, odatartozáshoz, szeretethez való hozzáragasztott jelentésadás szándékáról.

Tévedés volna azt hinni, hogy Szabó Zoltán földrajzi indíttatású, földhöz kötődő hazafogalma ellentéte volna az Illyés Gyula-i „haza a magasban” szellemiségének. Éppen ellenkezőleg, mindkettő a kulturális nemzettudat egy-egy megnyilvánulási alakzata. „Mert ha seholy is: otthon állok / mert az a való, amit én látok, / akkor is, ha mint délibábot, / fordítva látom a világot” – verssoraira kiválóan rímel az esszéíró nézőmódja, mely a tájhoz tartozó ember lelkét, létének mondanivalóját az irodalom közvetítésében tolmácsolja. A kulturális tudat lelkisége és emocionális többlete domináns, másfajta, a lényegi lelkiséghez és szellemiséghez képest másodlagos fontosságú, külső dologi jellegű és folytonosan változó természetű értelemvonatkoztatásokhoz képest. Azt viszont nem árt megemlíteni, hogy mentorának, Teleki Pálnak a gondolatai is visszacsengenek Szabó táj-vallomásaiban: táj és nép végeredményben rokon fogalmak – mindez az államszervezésben és -működtetésben is figyelmen kívül hagyhatatlan igazság.

Van továbbá egy sajátos pszichológiai vonatkozása is a *Szerelmes földrajz*nak. Szerzője ugyanis a fővárosban született, s gyermekkori környezete Budapest gyors fejlődésével párhuzamosan alaposan átalakult, végsősoron elveszett. Elmondható ugyanez a gyerekkor másik családi életkörüzetéről, az elcsatolt területekhez kötődő családi bázisélményekről is. „Szülőföldemnek földrajzi helyzeténél fogva egyetlen határozott mondanivalója volt: az ember társadalmi helyzetének különbözőségéről”¹¹ – veti papírra idetartozóan, megőrizve az író örök szociális érdeklődését. Nemzedéki szakadásról számol be ugyanakkor apái és saját generációjának országélménye kapcsán. A történelmi területek

10 *Szerelmes földrajz*, 7.

11 *Szerelmes földrajz*, 23.

birtokában hazán ők leginkább országot vagy birodalmat értettek. A haza nem volt érzelmileg kondicionált fogalom, inkább ideológiákkal, patetikus frázisokkal terhelt absztrakciónak volt minősíthető. A Szabó Zoltán-i nemzedék optikája merőben más, számukra alapélmény az országvesztés, a birtokhoz való jog korábbi tudata is a vágyak és illúziók mentális traktusába szorult. Az ország és a haza fogalmi a Trianon után felnőtt fiatalokban már nem fedte egymást, az ország sokkal szűkebb fogalommal vált, mint a haza. A szűkösséget csak a kultúra, azon belül is az irodalom volt képes megszüntetni és a haza fogalom tágasságába helyezni. A virtuális haza kulturális tudatként létezett, az volt a magyar egzisztencia valóságos dimenziója, míg a csonkaságot hivatalok és állami apparátusok testesítették meg. Szabó ezt az otthontalanság-érzést, ezt a diszkonformitást látta bele később is a hivatalos államiságba, s ezért idegenkedett tőle. Vele szemben a lírai hazaélményről meleg szavakkal emlékezik meg: „igen valóságos alap is éppen azért, mert annyira költői. Egy mozdíthatatlan, állandó, biztonságos és maradandó Magyarország ez. Kifejeztük, mi töltöttük meg tartalommal, mi töltöttük meg emberi és magyar mondanivalóval. Az ország kisebbedhetik, nagyobbodhatik a történelem változása szerint, de ez a haza, ez változhatatlan.”¹²

Élete hátralevő részében behatóbban a múlt század hetvenes éveiben foglalkozott Szabó Zoltán a nemzeti problematikával – immáron egészen új értelmezői helyzetben, a londoni emigráció körülményei között. Köztes állomásnak nevezhető az 1956-os forradalomhoz fűzött véleménye: azt az 1930-as évekbeli népi mozgalom szerves folytatásának fogta fel, az egyetlen valóságosnak nevezett szellemi forradalom természetes örökösének. Egyetemes érdekű mozgalomként olyan progressziót képviselt, amelyre diktatúra nem volt építhető. A forradalomban a magyar nép önkifejezését látta meg. Spontán keletkező, alulról építkező nemzeti bizottságokban, munkástanácsokban, forradalmi tanácsokban a népi demokratikus önszerveződést és öngazgatást méltatta, mint az igazságosság elvének gyakorlati megjelenését. A szolidaritás és az erkölcsi normák érvényesülésében, a közügyekbe való beleszólásban, a népakaraton alapuló kormányzást lehetővé tevő autonómiákban saját politikai ideálját ismerte fel. A nemzeti kohézió ebben a különleges történelmi tüneménybe, megvalósult intézményi és működési formát öltött. A későbbiekben az egyes emberben megszülető ösztönös szembeszegülést, amely a magyar példa feltétele is volt, a 20. század nyugati világ emberének lázadásával kötötte össze, aki lázad az ellen, hogy világgazdasági célok érdekében eszköznek tekintsék. Magatartása az aktív szabadság keresése, annak próbája, hogy mit tehet meg személyes önrendelkezése érdekében a totális kiszolgáltatottsággal szemben.

A migrációs lét pszichikus alapszituációja az elválasztottság, a magány és saját létezésének semmibe vétele a magyarországi magyarság részéről. Önkategorizálása szerint Szabó Zoltán egy olyan ember volt, aki magyarként

12 Szerelmes földrajz, 162.

magára maradt.¹³ Múltbeli vonatkozásban nincs egyedül ebben a benyomásban. A magyar nemzeti érzést, meglátása szerint, ambivalencia egyedíti: jó ideje individualizálódott, balladás motíváció, tragikum élteti. Ennek a meghatározottságnak hatalmi-politikai vetülete személyére nézve nyilvánvaló: a Szovjetunió fennhatósága alá, a szocialista táborba tartozó Magyarországtól egy vasfüggöny, illetve ideológiai, katonai szembenállás, kommunikációs zárlat, az évek során fokozatosan enyhülő hidegháborús életkeret határolta el. Ami nem evidens a korszak szereplőinek, az a magyar 20. századi katasztrófa következménye: minden harmadik magyar Magyarországon kívül élt. Az egész Trianon utáni századra jellemzőnek látta Szabó, hogy a más országbeli magyarok kiküszöbölése zajlott a magyar tudatokból, a zömbeliek disszimilálták a máshol élőket. Szinkron helyzetében „tartományi ihletésű territocentrizmust”, „provinciális limitáltságot” állapított meg, vagyis a magyarságismeret határai a magyar állam határai közé szorultak. Tapasztalatait így összegezte: „Az a gondolat, amely a magyarság egyharmadáról még a tudomást is igyekszik kirekeszteni, oly etatisztikus nacionalizmust jelez, limitációs célzatú irányelvvel, mely a magyarsággal kapcsolatban »szubjektív valóságok semmibe vételén« alapul [...]”¹⁴ Állami nacionalizmust vélt felfedezni tehát, amely alkalmas volt nemzeti nacionalizmus kiváltására is, mivel a nemzettudat szándékos beszűkítésével állami, közelebbről hatalmi-ideológiai célokat elégített ki.

Hogyan lehetne mindezen javítani? Szabó válasza: „A nemzeti identitás kifejezhetősége, a nemzeti érzés és összetartozás-tudat érvényesülése a nacionalizmus kifejlődésének egyetlen biztos ellenszere.”¹⁵ Az ám, de az identitás kifejezhetősége nyelvi akadályba ütközött. Ugyanis a magyar nyelvnek nincs olyan szava, állította a gondolkodó, amely magába foglalna és egybefogna minden magyart. Maga a „magyar” szó hitele is elromlott az idők során, mert szűkítő, szembeállító ellentétpárokban használták, mint kis- és nagymagyar, híg- és mélymagyar, emlegettek álmagyarokat, vadmagyarokat, fajmagyarokat, törzsökös magyarokat, jó magyarokat stb. Internacionalista torzításban már nacionalistát jelentett. A magyarok összességének kifejezésére nem alkalmas sem az „ország”, sem a „haza”, sem az „állam” megjelölés. Sem topográfiai, sem az államisághoz kötődő megközelítés nem képes mindenkit felölelni. Hiszen a magyarság decentralizálódott, a minden magyarnak lakóhelyet nyújtó történelmi ország már a múlté, a nemzetállami keretek fogalmisága már nem használható. A Magyar Népköztársaság érdeke a magyarok összességének érdekével nem azonos és nem is ellentétes, az utóbb említettek érdeke számíthat kizárólag. Az egyetlen számbavehető kifejezésnek a „magyarságot” vélte, azzal az erős fenntartással, hogy egyrésztől germanizmus a nyelvben, másrésztől kétértelmű fogalom: elvont, minőséget jelölő szó és a magyarok teljességét

13 Szabó Zoltán: *Diaszpóranemzet*. Bp., 1999, Osiris Kiadó, 133.

14 *Diaszpóranemzet*, 99.

15 *Diaszpóranemzet*, 107.

jelentő főnév is. A nemzet, nép, ország, haza, magyar állam, magyar nyelv, magyarság – mind a 19. század utolsó harmadában kikristályosodott jelentésű fogalmak, amelyek eszményértékűvé váltak. Elméleti szerkezetük szerint az ország kifejezés a legrégebbi, ehhez társult az állam, majd ezekre rakódott a haza, magyarság, nemzet, nép, nyelv szavak használata az önmeghatározásban. Trianon előtt egyazon helyhez kötődő, elválaszthatatlan, egymást kiegészítő, azonos értelmű szavak voltak. Az ország felosztása után a magyarság dezintegrálódása következett be. A szavak már egy nem létező állapotra utaltak, eredeti jelentésük módosult. A beszéd hitelét viszont – ez Szabó meggyőződése – a szavak valóságfedezete adja. Ludwig Wittgenstein nyelvjáték elméletét hívja segítségül az érvelésben: a szavak értelmét és tartalmát a közhasználat határozza meg, sőt, az anyanyelv elsajátítása egyben szocializációs folyamat is, belenövés egy nyelvi világba és kultúrába. A nyelvi hiány akár végzetes következményűvé is válhat. Ami kifejezhetetlen, az nem létezik – jelentette ki Szabó Zoltán. Wittgenstein mellett Bertram Russell logikai atomizmuselméletét – ti. a név egy ismert dolgot jelöl meg, nem jelölhet meg olyasmit, amit nem ismer – és az akkor fiatal költő, Oláh Jánosnak a nyelvi kifejezés és közlés lehetőségébe vetett bizalom elvesztését tematizáló verseit hozta példának. Megoldási javaslata Széchenyi István és Eötvös József szóhasználatának – amely a reformkorban közhasználatban volt –, a „nemzetiség” szónak a rehabilitálása, illetve visszahelyezése eredeti értelmébe: immár ne egy országon belüli etnikai kisebbséget, hanem minden magyar embert jelentsen. Az író az „ösztönös” megértésre, végső soron az anyanyelvi beszélők azon fejlett nyelvi kompetenciájára apellál az olvasó részéről, amely képes megérezni a régi nyelv ízeit. „A szó értésének hiányát az elmondás módjával lehet csak kiegyensúlyozni”¹⁶ – e szavakkal áll ki a nyelvi jelentés gyakorlati befolyásolhatósága mellett. Nem véletlen hát, hogy a nemzeti gondolkodás romlásának kezdetét a nyelvrontásban találta meg, mert a szómanipuláció meghamisítja a valóságot. Szabó Zoltán nem akarta engedni, hogy a politika nyelvrontó ereje elfedje a valóságot, célja éppen a felfedés lett volna. Megállapítja, hogy a nemzetiség kifejezést az 1850-es években váltotta fel a nemzet, immár a nemzetállam ábrándját hordozva magában, s a nemzetiség kifejezés ezentúl a Magyar Királyság nem magyar népességére értődött. A nemzetiség a nemzet mint államalkotó képzet alá rendelődött. Minden más aspektust lefokozott a területhez ragasztott gondolkodás. A területi elv bukása után a népi mozgalom hozott újat: a terület pozíciójába a népet helyezte.

Amit frissen észrevesz Szabó, az a közösségi differenciálódás a világban. Úgy gondolja, a kisebb, szűkebb nemzetiségi vagy regionális közösségek és különidentitások vonzereje növekedhet, szemben a nagyhatalmisággal, az áttekinthetlenséggel, a technológiai határtalansággal. Megfigyelése szerint a közvetlenül érzékelhető közösségi igényt, a közösségvágyat az állam nem

16 *Diaszpóranemzet*, 209.

elégítheti ki. Felvilágosodásbeli hagyatékként, illetve századának hozadékaként értékelte, hogy a nemzetek önrendelkezési jogának meghirdetését követően a nemzet szó nemzetközileg is államot jelölt, tehát a nemzetfogalom államosítása ment végbe. Gondolkodásbeli elvét, azaz illúziók nélkül a dolgot magát nézve, jut el a történelmi helyzet tanulságának kimondásához: a magyar diaszpóranemzet. A decentralizált magyarság részeit nem tekintette egyenértékűnek, egyenrangúnak azonban igen. Magától értetődőnek gondolta, hogy a többség a kisebbségről nem mondhat le. A részegységek feladata, hogy a maga helyén a helybeliekből a lehető legfejlettebb közösséget formálja, teremtsen külön magyar nemzetet. A részek kölcsönösen ismerjék el egymás különállását, a nagy egész váljon a részek összességévé.

Szabó Zoltán nézetének középpontjában az egyes emberek álltak. Egy Szabó Dezső-idézet mellé zárkózik fel: „Az, amit hazának nevezünk, elsősorban és mindenekfölött: a magyarság egyeteme, minden magyar...”¹⁷ A magyar nemzet tehát a magyarok összessége. A nemzetek közösségek, s a közösségek emberekből állnak. A közösségi felelősségérzet tárgya a közösséghez tartozó emberek összessége, vagyis minden magyar. Tovább lépve a gondolati grádicson, Szabó azt mondta, hogy a közösségi tudat egyedül magyarságismereten alapulhat, esetünkben a magyar helyzet nem a zömbeliek országának, hanem szerte a világban a magyarok összességének a helyzeteinek összessége. A szomszéd államokban élő magyar kisebbségek, állította, külön identitásokra tettek szert, külön egyéniségekké váltak az egyetemes magyarságban. Nem egy magyarországi társadalom van, hanem több. A szétszabdalt és szétszórt magyarság, mindenki a maga helyén külön magyar nemzetet teremt. Eötvös József munkájára mutatott rá, hogy felfogásának támasztékot találjon. *A 19. század uralkodó eszméi* című könyvében a szabadság, egyenlőség, nemzetiség hármasság a beazonosított vezérlő elv. Már Eötvös is a magyar nemzetiség megmaradásának előfeltételeként vette számba az egyenlőség elvét, miszerint aki magyarnak tudja magát, teljesen egyenrangú a közösségben. Ugyancsak Eötvös a mintája abban az állításában, hogy az államiság és nemzetiség két különböző erő, sőt, a 20. század utolsó harmadában számot vető utód már úgy véli, ahogyan fokozódik a hatalom koncentrációja, úgy törekszik az államhatalom a nemzettudat megsemmisítésére. A nemzeti érzésnek az emberekre kell irányulnia, s nem állami célokat kell kiszolgálnia. Nemzeti érzésen az emberek közötti szolidaritást, amolyan családi érzést ért, s messzemenően nem valamiféle „nemzetpolitikának” nevezett homályos elvárások iránti kötelezettséget.

Két kardinális kérdést még meg kell, hogy válaszoljon Szabó Zoltán! Nyilvánvalóan ki kell fejtenie véleményét a „ki a magyar?” felvetést illetően. Definíciója szerint: „Magyar embernek tekintendő minden olyan ember, aki egészében vagy részben, magyar embernek vallja, mondja, tudja vagy hiszi magát, tekintet nélkül arra, hogy hova való, hol él, mi volt az anyanyelve, mennyire

17 *Diaszpóranemzet*, 188.

tud magyarul, s magyar országhoz vagy éppen államhoz van-e köze.”¹⁸ A „mi a haza?” kérdésében Voltaire és Kölcsey Ferenc az iránytűje: mindenkinek ott a hazája, ahol otthon érzi magát, s ahol a közösségi szuverenitás részese lehet. Az otthon és a haza közé tehát egyenlőségjel került, értelemszerűen a haza rendkívül tágas fogalommá lesz, minden magyar otthonát magához öleli. A szabad identitásválasztás hirdetésében, illetve a haza értelmének határtalanlanná nagyításában relativizálja gondolkodásának tárgyát. Témakezelése a maga radikális szubjektivitásában kiveszi a fogalmi gondolkodás köréből a nemzetudatról való elmélkedést, és praktikus összefüggések összeadó hálózatát állítja a helyébe. Jogfosztottan mellőzi az anyanyelv és a szülőföld érték kategóriáit mint a német államfilozófia eszményítésének kérértlen hatását. Az anyanyelvi közösséget önmagában elégtelennek tartja a magyar tartalom betöltéséhez, mi több, a nyelvvél járó külön kultúra is csak hasznos többlet a szemében, mindkettő a legfontosabb közösség-szervező, a közös ügyek mögé szorul.

Váratlan fordulatot produkált Szabó Zoltán: a kulturális nemzettudatot fokozza le, mely korábbi szemléletének bázisát adta. Nehezen érthető, hogy figyelmen kívül hagyta aényt: a nemzeti kultúra hagyománya nagymértékben az anyanyelvhez kötött. A közös múlt azonosságképző erőként ilyen formán elveszhet. Francia filozófiai mintákra figyelve, közös ügyek mentén képzelte el a nemzeti együttműködést, s ebben a közös munkálkodásban magának a nemzetnek a létezését mint gyakorlatot vélelmezte – olyan körülmények között, amikor ennek nem sok realitása volt. A szabad identitásválasztás melletti kiállítás végső soron értelmezhetetlenné teszi a nemzeti hovatartozás mibenlétét, hiszen bárki lehet bármilyen náció tagja, ha úgy dönt. Ahol magyarok élnek ott a magyar haza, tehát hazánk a nagyvilág? New York, London, Róma, Párizs mind a magyar haza parcellái? Ez már a nemzeti kérdéskör teljes viszonylagosítása. Eltűnik szemünk elöl a múlt és a jövő, a közös tervezés lehetősége, kizárólag a jelen idősíkjára áll rendelkezésre. Azért is zavaró a Szabó Zoltán-i logikai út, mert párhuzamosan a francia – egy helyhez, államhoz kötődő emberek alkotják a nemzetet – és a német nemzetszemléleti modell – egységes állam, nép és nyelv eszményítésének – elutasítása mellett egy sajátos magyar realista változat nevében nyilatkozik meg.¹⁹ Kérdéses azonban, hogy a középpont nélküli, a résztket egymásmellé rendelő eljárás, a nemzet verbális felszabadítása az állam és a vele járó hatalom hatása alól, szükségszerűen vezet-e el egy afféle posztmodern, a logocentrikus gondolkodással szemben már csak viszonylatokban eszmélkedni képes felfogásig. A történelmi-politikai realitás szemléleti érvényesítése miért vezet a nemzet irreális magyarázatáig?

18 *Diaszpóranemzet*, 137.

19 „a magyar észjárás teljesen immunis a totalizáló törekvésű, filozófiai szókinccsű, idealizáló ideologizálásra” (*Diaszpóranemzet*, 57). Ugyanakkor, némi ellentmondásként, előszere-ttel idézi Bibó Istvánnak a magyarokra jellemző hamis nemzeti realizmusáról szóló mondatait.

Szabó Zoltán, bevallása szerint, Széchenyi szavaival, „lelki független emberré” próbált válni, olyasvalakivé, aki a valóságok észrevételére akarja képezni magát. Annak a „természetes embernek” státusa érdekelte, aki – ahogyan Diderot tétélezte – a maga véleményét mondja, s aki nem kíván „artificiális emberré” válni, olyanná, akinek életstratégiája a konvencióknak és konformizáló elvárásoknak való megfelelésre irányul. Nem volt jó véleménye az átlagember azon igényéről, amely elvárja, hogy a hatalom félrevezesse, mert inkább menekül fikciókba, mint hogy szembenézzen a valósággal. Élete végéhez közeledve Ahad Ha’am zsidó író gondolatait avatta magáévá: a nemzetiség eszméje egyedül az egyéni múlik, jelen van-e lelki alkatában. Tiszteletre méltó megfogalmazása ez a szabad, önrendelkező és önmagáért felelősséget vállaló személyiségnek. Csakhogy valamiről megfedkezett Szabó Zoltán: mindaz, amit a függetlenségéhez ragaszkodó individuum sérthetetlen személyiségének hisz, nagymértékben a hagyományokból közvetített, tanult, elsajátított tudás és belőle fakadó önérték. Identitásának bázisa közösségi múlt is egyben. Személyes identitása bizonyos mértékben szociális és kulturális környezete hatásainak következménye.

Ez is a realitás része, ezzel is szembesülni kell! S a személyes identitás összetettségének megértése újraaktualizálja a közösségi azonosság mindenkori kérdéseit.

